

POVIJEST LUDBREŠKE ŽIDOVSKJE ZAJEDNICE

Sljedeće, 2005. godine, obilježiti će se 110. godišnjica izgradnje sinagoge u Ludbregu prilikom koje će se organizirati simpozij i izložba na temu "Židovi u Ludbregu". Iako ludbreška sinagoga danas više ne postoji, kao ni oni koji bi činili njenu pastvu, to će biti prilika da se progovori o ljudima koji su do Drugog svjetskog rata skladno živjeli s ostalim žiteljima ludbreške Podravine.

Umjesto da su nastavili živjeti u miru i blagostanju koje su si priskrbili, zadesili su ih teror i pljačka Nezavisne Države Hrvatske, koja je do kraja rata "uspješno" likvidirala gotovo cijelu židovsku zajednicu predratne Hrvatske.

DOSELJAVANJE ŽIDOVA U LUDBREG

Na području ludbreške Podravine Židovi su, prema pisanim podacima, prisutni već od 18. stoljeća. Prvenstveno su dolazili kao trgovci koji se nisu dugo zadržavali na sajmištima, pa se tako 1768. spominje potvrda o plaćanju porezne takse u vrijednosti od 4 forinte koju su dvojica gradišćanskih Židova iz Rechnitz platili na sajmu u Ludbregu.¹ Židovima je tada bilo zakonski zabranjeno ostati u gradovima, ako su bili iz drugih krajeva Habsburške Monarhije.

U isto vrijeme u Varaždinu je živjela nekolicina Židova, iako se tome protivilo Gradsko poglavarstvo. Tek poslije carskog patenta (Edikt o toleranciji) Josipa II. iz 1791./93., kojim su i pripadnici manjinskih naroda i vjeroispovijesti stekli veća građanska prava, počinju veća naseljavanja Židova u Hrvatsku.

Ishodišne točke Židova koji su se doselili na područje Varaždinske i susjednih županija su bile Gradišće i županije Zala, Vas i Somogy u tadašnjoj Ugarskoj te Moravska, no pojedinci su dolazili i iz Galicije, Češke, Štajerske, Bavarske, Erdelja te većih centara (npr. Beč). U Koprivnici su se naselile i neke sefardske obitelji iz Bosne i ostalih dijelova Osmanskog Carstva.

Židovi se najprije naseljavaju u većim gradovima (Varaždin, Križevci, Koprivnica, Varaždinske Toplice, Zagreb), odakle se postupno šire prema manjim mjestima i ruralnim sredinama. Oko 1810. godine u Ludbregu se spominje deveteročlana obitelj Deutsch koja živi u unajmljenoj vlastelinskoj kući (na mjestu današnje tzv. zgrade "Komiteta", P. Zrinskog 33).

Od 656 tadašnjih stanovnika Ludbrega – 644 su katolici, 9 Židovi, a bilo je prisutno i 3 protestanta.

1811. u Ludbregu se rodio Eduard Breyer (ili Breier), pisac, pjesnik i novinar. Veliki književni opus ostvario je na njemačkom jeziku i bio je jedan od najčitanijih austrijskih književnika i novinara svog doba. Iako je uglavnom živio izvan Hrvatske (umro 1886. u Kyjovu, Moravska), imao je značajnu ulogu u književnom krugu ilirskog pokreta.²

Karakteristično za židovsku zajednicu je bilo stalno seljenje u potrazi za boljim životnim uvjetima, što je možda bio razlog da se Breyeri kasnije više ne spominju u Ludbregu. No umjesto njih dolaze obitelji Diener, Beck, Kreutzer, Günsberger, Milhofer i druge. Iz topografskog opisa Ludbrega iz 1813. saznajemo da je *Racki stan* (dan. pivnica "Mejaši") u najmu držao neki pivar Hirschl (ili Hirschl-Brauer), a 1816. spominje se tzv. *Mayerhoferova kuća*. Podaci iz "*Status familiaruma*"³ iz oko 1860. navode pod kućnim brojem 88 deseteročlanu židovsku obitelj Daić Jože s kuharicom Rozom Politzer, isto Izraelitkinjom te njihovu katoličku služinčad.

Prema matičnim knjigama ludbreškog rabinata najčešće se kao mjesto rođenja prisutnih Židova navodi grad Schaining (Austrija), a spominju se i mađarski Tiloš, Keszthely, Muraszombathely, Nagyatad, Szombathely. Prema mjestu rođenja te materinjem jeziku može se ustvrditi mjesto porijekla – iz Mađarske su došle obitelji: Pajtaš, Moses, Grünfeld, Gottlieb, Nussbaum, Hirschl, Böhm, Popper, Lausch, Weiss, Pollak, Sattler, dok iz Austrije (i Gradišća) potječu: Eisenstädler, Herzer, Scheyer, Wiesenstädler, Weinrebe te vjerojatno Frankl, Stern, Steiner, Schlesinger, Schulhof, Schreiber.

Budući da su isprva bili ograničeni nekim zakonskim odredbama i nisu smjeli posjedovati nekretnine (stoga i prodavaonice), bavili su se pokućarstvom (prodaja "od vrata do vrata") i otkupom i preprodajom tekstila, kože, drva, prehrambenih namirnica, rabljene robe i sličnog.

Prvi opći popis stanovništva Habsburške Monarhije 1857. godine donosi korisne podatke o židovskoj populaciji u Hrvatskoj. Na području ludbreške Podravine tada je boravilo oko 70 Židova ili Izraelićana: najviše u Ludbregu (20 osoba), Rasinji (14), Kuzmincu (9), Donjem Martijancu (4), Malom Bukovcu (4).⁴ Usporedbe radi, u bližim centrima bilo je mnogo više: u Varaždinu 336, Čakovcu 357, a u Zagrebu 756.

Do sljedećeg opsežnijeg popisa iz 1880. rapidno je porastao njihov broj u Ludbregu – popisano ih je 244, što se većinom odnosi na doseljene Židove, a manje na rođene u Ludbregu. To višestruko povećanje broja Židova može se djelomično zahvaliti i provođenjima odluka cara Franje Josipa I. iz 1860. te saborskih zaključaka iz 1873. kojima su Židovi dobili pravo posjedovanja nekretnina te su im građanska prava izjednačena s pravima ostalih građana.

Kao važan faktor pri povećanju broja Židova bilo je doseljavanje zbog bračnih veza i zbog zanatskog školovanja. Tako su mladići iz manje razvijenih krajeva dolazili izučiti zanat u dobrostojeće trgovine ili radionice, pa su tu nerijetko i ostali i osnovali obitelj. Ludbreški Židovi odlazili bi na studij ili praksu u obližnje, veće gradove o čemu svjedoči i ovaj oglas u glasilu "Židov" iz 1918. godine: "*Za mojeg 14-godišnjeg dobro razvijenog sina tražim mjesto naučnika u trgovini mješovitom robom u dobroj židovskoj kući. Poblizje upitati kod Hinka Hirschsohna u Ludbregu.*"⁵

1890. popisano je 263 Židova, a 1900. 265 što je najveći broj Židova u Ludbregu. Krajem 19. stoljeća počinje faza jačeg iseljavanja, ne samo Židova već i Hrvata i ostalih naroda, u Sjevernu i Južnu Ameriku, što se jasno vidi po rezultatima popisa stanovništva. Kod Židova je prisutna i asimilacija (kroatizacija) prilikom koje se mnogi odriču židovstva i kao vjeroispovijesti i kao narodnosti, pa čak mijenjaju i svoja strana prezimena u slavenska.

Uza sve to, kod Židova se smanjuje prirodni prirast te se rađa manje djece po obiteljima nego prije. Popisom iz 1910. popisano je 203 Židova, a 1921. samo 72. Opadanje u broju Židova u istom razdoblju primjećuje se i kod ostalih židovskih zajednica, npr. u Varaždinu, Križevcima, Pakracu.

Tabela 1: Broj Židova u nekim gradovima prema popisima stanovništva

	1857.	1880.	1890.	1900.	1910.	1921.	1931.
Ludbreg	20	244	263	265	203	72	60
Varaždin	336	578	630	718	609	569	486
Koprivnica	119	383	398	382	447	369	339
Križevci	59	173	243	230	228	167	126
Zagreb	756	1.286	1.942	3.195	4.192	–	8.702

* podaci preuzeti od M. Švob: Židovi u Hrvatskoj, sv. 1

IZGRADNJA SINAGOGI I GROBLJA

Ne zna se točno kada je osnovana Židovska općina u Ludbregu (ili "Ludbreška izraelitička općina") jer je sačuvano vrlo malo podataka o tome. Matične knjige Jevreja Općine Ludbreg koje su dostupne, počinju s godinom 1851. što bi se okvirno moglo uzeti kao razdoblje osnivanja Židovske općine.

1881. Židovska bogoštovna općina u Ludbregu kupila je zemljište za izgradnju sinagoge i stana za rabina.⁶ Sinagoga (ili *templin*) izgrađena je na parcelama 153, 154 na mjestu van užeg centra grada, u produžetku kuće u Jelačićevoj 4 (vl. Švenda). Prema dopunjenom katastarskom planu Ludbrega iz 1859. zamjećuje se "L" objekat (izgrađen u *ključ*) sa spojenim objektom na južnoj strani što se odnosi na sinagogu i dvosobni rabinski stan koji se nadovezivao na nju.

Ispred sinagoge bio je uređen mali park. Prema kazivanju mještana, zgrada sinagoge izgledom nije odudarala od ostalih obiteljskih kuća te nije imala reprezentativno pročelje, fasadu ili krov (kao npr. sinagoge u Varaždinu, Slavonskom Brodu, Našicama). To je bila prizemna zgrada s tri veće prostorije: predsobljem s ulazom, kuhinjom i dvoranom za bogoslužje. Sama dvorana bila je položena u smjeru sjever – jug, a u nju se ulazilo sa sjeverne strane, iz predsoblja. Sveti ormar sa svicima Tore (*Aron hakodeš*) bio je na južnom zidu, a okrenut prema sjeveru što je zanimljiva činjenica, budući da su propisi nalagali da "svetište" uvijek mora biti na istočnom zidu i vrlo je malo sinagoga koje nisu primjenile to pravilo (npr. daruvarska). U sredini dvorane bio je jednodredni niz 7 do 8 sivo obojanih klupa. U sinagogi se nalazio i sedmokraki svjećnjak – menora.

Nekih posebnih obilježja židovstva nije imala. U sinagogi se za bogoslužje okupljalo u subotu popodne (na *šabat*) te utorkom i petkom nakon čega bi se upriličilo druženje. Rabin je obrede vodio na hebrejskom jeziku. Tijekom obreda žene nisu sjedile odvojeno, već u klupama s muškarcima. Prema podacima Jevrejskog almanaha 1929/30. u sinagogi nije bilo nadkantora ili predmolitelja (hebr. *hazan*), a rabin je vršio i ulogu šahtera (hebr. *šohet*) – obrednog mesara koji je klao po propisima kašruta i provjeravao "čistoću" mesa (hebr. *košer*). Kako je židovska zajednica u Ludbregu bila više vezana na koprivničku nego na varaždinsku, ludbreški rabin znao bi zamjenjivati koprivničkog rabina (i obrnuto), ako je on bio spriječen ili bi rabinsko mjesto bilo upražnjeno.

Prema podacima iz *Miestopisnog rječnika*, V. Sabljara (1866.)⁷ ne spominje se židovska bogomolja u Ludbregu, da li zbog toga jer su Židovi odlazili u sinagoge drugih općina (Koprivnica, Varaždin) ili zbog toga što se bogomolja nalazila u sklopu neke od židovskih kuća. Ovaj

drugi razlog izgleda prihvatljivije, jer je neki adaptirani prostor za molitvu i vjerske obrede vjerojatno postojao i prije poznate nam sinagoge. To se da zaključiti prema židovskim matičnim knjigama u kojima se već od 1885. spominje Leopold Fleischman kao *rabin u Ludbregu*. U njegovoj funkciji zatim slijede Ezechiel Nussbaum (1888. - 1890.) te Benjamin Wolf (1891. - 1898.) za čijeg je djelovanja sagrađena sinagoga 1895. Te godine vjenčana su dva židovska para.

Od sinagoge danas nije ostalo ništa, a na njenom mjestu je prazno gradilište u privatnom vlasništvu. Inventar je stradao u prvim mjesecima Nezavisne Države Hrvatske, dok je zgrada sinagoge služila kao domobranska postaja i potkivačnica vojnih konja. Rabinov stan koristili su ustaški pouzdanici koji su rasprodali sve vrijednije stvari, a ostalo uništili. Zgrada sinagoge neko je vrijeme (1942.-1945.) bila službeno konfiscirana od strane NDH kao židovska imovina, a nakon rata vraćena je Židovskoj bogoštovnoj općini. 1947. zemljište sa sinagogom prodano je privatnoj osobi jer nije više bilo potrebe za židovskom bogomoljom, a nije se mogla pronaći nikakva svrha za tu zgradu. Na fotogrametrijskom snimku Ludbrega iz 1971. više se ne nazire nikakav objekt što znači da je sinagoga u međuvremenu srušena.

Židovsko groblje u Ludbregu osnovano je tek 1890. uz cestu koja je iz Ludbrega vodila prema selu Hrastovsko (V. Toplicama), a i danas se tamo nalazi. Budući da Židovi nisu smjeli biti pokopani na katoličkom gradskom groblju koje se tada nalazilo na istoj cesti, ali bliže gradu (južna strana dan. Gajeve ulice), pokapalo se na židovskom groblju u Koprivnici.⁸ Ono je osnovano sredinom 19. stoljeća uz Varaždinsku cestu (dan. Ludbreška ulica).

Iako se kao godina osnivanja židovskog groblja u Ludbregu navodi 1890., neki Židovi pokopani su na tom mjestu i prije: 1886. spominje se pokop dvomjesečnog dječaka Ferdinanda Fischla iz Ludbrega, a obred pokopa je vodio rabin Leopold Fleischman. Kasnije se kao pokapatelji spominju Jacob Gottlieb, Ezechiel Nussbaum i Salamon Scheyer – tadašnji vršitelji funkcije rabina. Kad nije bilo ludbreškog rabina, pokapatelj bi bio koprivnički rabin. Danas je židovsko groblje u sklopu gradskog groblja, a nalazi se na njegovom jugozapadnom kutu. Od njega je preostalo tridesetak nadgrobnih spomenika s natpisima na hrvatskom, hebrejskom i njemačkom jeziku. Spomenici su većinom u obliku monolitnih obeliska, karakterističnim stilom za Aškenaze s područja nekadašnje Austro-Ugarske. Neki su u posljednje vrijeme obnovljeni (Hirschl, Weinrebe, Milhofer, Rosenberger). Među spomenicima ističe se neoklasicistička grobna kapela obitelji Scheyer sa secesijskom željeznom ogradom. Groblje je i dalje u funkciji, a posljednja pokopana pokojnica bila je Mira Dobec, rođena Weinrebe (1996.).

SVAKODNEVNI ŽIVOT

Povoljne zakonske odredbe potaknule su Židove na trajniji boravak u područjima koja su im bila zanimljiva za naseljavanje. Budući da su bili poznati kao vješti trgovci i novčari, aktivirali su se na područjima gdje je poljoprivreda još uvijek bila dominantna gospodarska djelatnost. Među takva područja ubrajala se i Ludbreška Podravina, gdje se početkom 20. stoljeća preko 90 % aktivnog stanovništva bavilo poljoprivredom i ostalim primarnim djelatnostima (1900. – 91.6 %, 1910. – 90.5 %) dok su ostale privredne grane bile zastupljene u vrlo maloj mjeri.

Tako izrazito poljoprivredno područje imalo je velike potrebe za razvojem nepoljoprivrednih djelatnosti poput industrije, trgovine, novčarstva i obrta u čemu su Židovi mogli doći do izražaja. Vlastite zemlje u većim površinama ionako nisu mogli steći, jer je većina kvalitetnijeg

zemljišta bila u vlasništvu lokalnih veleposjednika (Batthyany, Drašković, Inkey, Rauch, Beroldingen), crkve ili seljaka. Stoga su se Židovi počeli afirmirati u proizvodnom i servisnom obrtu, trgovini mješovitom i specijaliziranom robom, ugostiteljstvu te štedno-kreditnim uslugama. Kako su se naselili u gotovo svim selima Ludbreške Podravine, brzo je nastala mreža prodavaonica, obrtnih radionica i gostionica u židovskom vlasništvu, a kapital se ulagao u manje tvorničke pogone i novčarske zavode.

Najviše židovskih poslovnih objekata bilo je koncentrirano u naselju Ludbreg i to u samom centru grada, uz Trg Sv. Trojstva i ulice Petra Zrinskog i Jelačićevu. Osim u kotarskom središtu, poslovni objekti nalazili su se u svim župskim središtima, većim selima i onima uz glavne cestovne putove (Poljanec, Sudovčina, Hrzenica, Dubovica, Selnica, Kutnjak, Subotica).

Prema podacima iz 1940. najunosnije trgovine su bile Weinrebeova Trgovina mješovitom robom u Ludbregu i Trgovina tekstilnih otpadaka u Poljancu (vl. Grünfeld / Heimer) koje su ostvarile godišnji promet preko milijun dinara, a nešto manji imali su Appleri, Hirschsonovi i Scheyeri u Ludbregu te Hackeri u Poljancu, Hirschsonovi u Subotici, Sternbergeri u Malom Bukovcu.⁹ Židovi su se bavili i ugostiteljstvom: ludbreško svratište "K crnom orlu" (dan. hotel Putnik) u zakupu su držali Klauseri, a poznate gostionice imali su Lauschevi u Čukovcu, Mitzkyevi u Svetom Đurđu i Pajtaši u Ludbregu. Oni su osim gostionica bili i vlasnicima vinogradnih parcela te su se većinom sami opskrbljivali vinom. Od 1900. Jakob Stern je bio vlasnik trgovačkog mlina u Malom Bukovcu, 1910. spominje se ciglana na parni pogon Hinka Friedfelda u Kapeli, dok je rudnik ugljena u Bolfanu držao Hinko Elles. Branko Weiss iz Malog Bukovca bavio se pekarskim zanatom.

Što se tiče bankarstva, u dva najveća novčarska zavoda prevladavao je židovski kapital: u Grossovoj "Banci i štedionici d.d." s udjelom od 44.18 %, a u Scheyerovoj "Ludbreškoj štedionici d.d." s preko 82 %. Veliko židovsko bogatstvo nestalo je već 1941. nakon donošenja antisemitskih zakona od strane NDH. Židovske kuće i trgovine preuzeli su povjerenici određeni od ustaša, pokretnine i dragocjenosti su opljačkane i rasprodane na javnim dražbama, dok su sami vlasnici zaglavili u koncentracijskom logorima i na masovnim stratištima.

Podržavljenjem židovske imovine u NDH namjeravalo se osigurati daljnji ekonomski razvitak države i spriječiti pomaganje neprijatelja države, no ubrzo se pokazalo da je židovska imovina u rukama nesposobnih pouzdanika u kratkom roku propala, što je utjecalo na brzi slom cijele privrede Nezavisne Države Hrvatske.

Osim što su u rukama držali gotovo svu trgovinu i bankarstvo ludbreškog kraja, Židovi su se bavili i drugim uslugama. Rabin dr. Josip Leopold Deutsch bio je sudski tumač za njemački i mađarski jezik i neko vrijeme je predavao njemački jezik na ludbreškoj školi kada je nedostajalo školovanog kadra.¹⁰ U prostorijama sinagoge privatno je davao je poduku iz njemačkog jezika i hrvatskoj djeci. Njegova kći Silvija Basch je bila učiteljica u Svetom Petru. Dr. Oton Spiegler i dr. Leon Schlesinger vodili su odvjetničke urede, a do 1941. u Ludbregu je radio liječnik dr. Milan Sohr. Liječnici dr. Dragutin Reichwein i dr. Ivan Erlewein te ljekarnička obitelj Konovih, koji su djelovali u 19. stoljeću, navodno su bili židovskog porijekla.¹¹ Iz Velikog Bukovca potekao je poznati arhitekt ing. Zoltan Selinger. Odaziv Židova među kotarskim činovnicima bio je mali, 1929/30. nije bio zabilježen nijedan Židov činovnik. Pojedini Židovi bili su zaposleni u židovskim tvrtkama (npr. bankama). Kako su se Židovi brzo uklopili u javni život pokazuje njihovo djelovanje u raznim lokalnim društvima. Postali su popularni i dobrodošli članovi javnih društava

ovog kraja. Poznato je da je među osnivačima i u upravnom odboru Dobrovoljnog vatrogasnog društva Ludbreg (osnovano 1869.) bio Samuel Scheyer, dok su se u DVD-u Donji Martijanec (osnovano 1898.) isticali Mavro Samek, Lavoslav Schulhof, Martin Schreiber i Julio Blühweiss. Rudolf Appler bio je dugogodišnji predsjednik Kulturno-prosvjetnog društva u Ludbregu, a dr. Oton Spiegler bio je aktivni član ludbreške čitaonice i pjevačkog društva. Glazbeno nadarena obitelj Schlesinger sudjelovala je u mnogim muzičkim događanjima, dok su Grünfeldi djelovali u poljanečkoj čitaonici, zboru i diletantskoj kazališnoj družini. Mnogi Židovi sudjelovali su u sportskim aktivnostima (Teniski klub, skijanje, hokey). Bogatiji Židovi često su financijski pomagali kulturne i gospodarske udruge ovog kraja.

Osim što su djelovali u javnim društvima i udrugama, Židovi su se redovito okupljali i u svojim organizacijama. Jedno od njih je bila Hevra Kadiša (aram. *sveto društvo*), vjersko dobrotvorno udruženje koje je brinulo o siromašnima i nemoćnima te mrtvima koji si nisu mogli priuštiti dostojan pogreb. Radom te udruge koordinirao bi predsjednik koji se bira među osobama koje su se posebno istakle u radu društva. Postojalo je i Cionističko udruženje koje se bavilo okupljanjem Židova u svrhu produbljivanja zajedništva na vjerskom i nacionalnom planu i pripremanja za naseljavanje u Erec Yisraelu. Cionističko društvo bi prikupljalo dobrovoljne priloge koji su služili za otkup muslimanske zemlje u Palestini (hebr. *Keren Kayemet* – narodni fond) i kao pomoć židovskim zajednicama u siromašnim dijelovima Europe. 1920. ludbreška zajednica je po visini donacija bila među istaknutijima s područja Hrvatske.¹² Prema sjećanju mještana, u židovskim kućama postojale su škrabice – plave kutije s Davidovim štitom u koje se stavljao novac za Narodni fond. 1932. U Ludbregu je osnovano Jevrejsko gospojinsko društvo, druga žena koje su se bavile karitativnim radom. One su, prikupljajući novac, rublje i obuću, pomagale siromašne učenike, bolesne starice, roditelje te organizirale razne aktivnosti u dobrotvorne svrhe. Kako je ludbreška židovska zajednica bila mala, posebne opće židovske ili vjerske škole nije bilo pa su židovska djeca pohađala lokalne pučke škole. Vjersku nastavu i njemački jezik držao je rabin, isprva u sinagogi, a kasnije u školi. 1929./30. u ludbreškoj školi je bilo 14 židovske djece.

Iako je zdravstvena služba bila prisutna na ludbreškom području još od početka 19. stoljeća pa su i pojedini liječnici bili židovskog porijekla, prirodni prirast Židova je bio prilično nizak. U odnosu na kršćanske obitelji, u kojima se nerijetko rađalo i preko desetero djece, židovske obitelji imale bi u prosjeku 2-4 djece.¹³ Sudeći prema podacima iz Matične knjige umrlih, velik udio u smrtnosti odnosio se na mortalitet djece. Bez obzira na razvijenije higijensko-prehrambene navike Židova u odnosu na kršćanske obitelji sa sela, visok infantilni mortalitet bio je gotovo podjednako prisutan. Djeca su osobito bila osjetljiva u neo i postneonatalnom razdoblju (prvih mjesec dana, odnosno godina) kada su umirala najčešće od bolesti upale crijeva i infekcija. Osobito tragična je bila obitelj Johanne i Wilhelma Frankla iz Svetog Đurđa koja je u 10 godina izgubila osmero novorođene djece. Odrasle Židove pogađale su bolesti poput gripe, tuberkuloze, tifusa, difterije, meningitisa, klijenuti srca i raka, no bilo je i onih koji su doživjeli duboku starost (> 80 godina). U promatranom razdoblju (1852.–1911.) prosječno se rađalo 5,55 židovske djece godišnje, najviše se rodilo 1881. (12), a po jedno dijete rodilo se 1855., 1858., 1863., 1865. i 1870. Sredinom 19. stoljeća prosječna životna dob je iznosila 37 godina, a kod Židova 49.¹⁴

Židovi su najčešće sklapali brakove unutar svoje vjerske zajednice i svoje socijalne grupacije. Kako je židovska zajednica bila mobilnija od ostalih, bračni partneri pronalazili bi se i u

drugim krajevima Hrvatske pa čak i pokrajinama tadašnje državne zajednice. Stoga su se mladi često selili iz obiteljskih razloga. Po tome nisu bili posebni jer su se u Ludbregu naseljavali pojedinci i obitelji iz Austrije, Mađarske i Slovenije. Nerijetko su se događali i mješoviti brakovi što nije bila iznimka ni u Ludbregu, iako su uglednije obitelji inzistirale na brakovima unutar svoje vjeroispovijesti. M. Winter navodi: "Na onog koji bi želio sklopiti brak s osobom druge vjere digla bi se prava hajka. Ženidba s pravoslavcima još se kako-tako tolerirala, ali bračne veze s protestantima i Židovima izazivale bi uvijek anatemu i pravi očaj među rođacima."¹⁵ No i takve bi brakove, nakon nekog vremena, prihvaćale obje strane. Poznat slučaj je bio brak Ljudevita Vrančića (tadašnji načelnik općine Ludbreg Trg) i Gizele Deutsch, rabinove kćeri.

ANTISEMITIZAM I HOLOKAUST

Antisemitizam, kao pojava, prisutan je u europskoj povijesti još od razdoblja Rimskog Carstva. Budući da se taj pojam odnosi na neprijateljsko držanje prema Židovima, no ne i prema Arapima (isto Semiti), pravilnije bi bilo govoriti o antijudaizmu. Korijeni antisemitizma počivaju na temeljima vjerske netrpeljivosti koju su propagirale kršćanske zajednice koristeći poznatu floskulu o Židovima kao ubojicama Krista. No, to je poprimilo takve razmjere da su Židovi redovito bili "dežurni krivci" za razne nesreće koje su pogađale pučanstvo (epidemije bolesti, ratovi, siromaštvo), što je bila izlika za žestoka proganjanja. Holokaust se razvio na temelju antisemitskih progona. Odraz je ksenofobije s gledališta i vjerske i rasne pripadnosti. Holokaust je termin koji označava stradanje Židova u toku 2. svjetskog rata, kada je pobijeno blizu 6,000.000 europskih Židova.

Antisemitizam je bio prisutan i u Hrvatskoj, gdje konzervativni Sabor dugo nije dozvoljavao naseljavanje Židova (i protestanata) u hrvatske zemlje. Na Židove se gledalo kao na antikršćanski i anithrvatski element, stoga dugo nisu mogli steći puna građanska prava. U doba narodnih previranja među prvima bi stradavali Židovi koji su doživljavani kao prorežimski orijentirani *ćifuti*,¹⁶ neznalice hrvatskog jezika, mrski trgovci, lihvari i strani eksploatori. Prvi veći antisemitski progon se dogodio 1838. u Zagrebu, gdje je grupa gradskih trgovaca i obrtnika zatražila da se Židovi uklone iz grada.¹⁷

Za ratnih zbivanja 1848/49. u Varaždinu je došlo do antižidovske pobune kada su kolektivno optuživani za špijunažu u korist neprijateljske Mađarske. Iako je u njihovu obranu tada stao i sam ban Josip Jelačić, mnogi su pobjegli iz grada u strahu od gnjevnog pučanstva.

1883. dogodili su se antisemitski ispadi u gotovo cijeloj Podravini kao posljedica revolta protiv mađarizacijske politike. Oštećivanje kuća, sinagoga i dućana bilo je zabilježeno u Ludbregu, Koprivnici, Virju, Novom Marofu, Ivancu i tek je vojska uspjela primiriti prosvjede. Na sjednici školskog odbora ludbreške škole, 29.01. 1887. zaključeno je da se negativno odgovori Izraelitskoj općini koja je molila ustupanje jedne školske sobe "gdje bi se smjestila škola za vjersko podučavanje djece dotične sliedbe". Osim što se odbor pravdao nedostatkom prostora, odgovor završava riječima: "...što se obćinstvo tome protivi jer ova je škola za katoličku mladež podignuta pa stoga se ne može gledati da se u toj zgradi, vjeri i narodnosti hrvatskoj, protivan duh širi."¹⁸ U lipnju 1903. planula je buna seljaka u Ludbreškoj Podravini kao vrhunac mržnje prema banu Hedervaryu i mađaronima. U Ludbregu su se okupili ogorčeni prosvjednici koji se namjeriše na lokalne mađarone, no kako njih nisu našli, okrenuli su se Židovima. Najviše štete

dogodilo se na imovini obitelji Scheyer čiji je dućanski inventar bio demoliran, a roba uništena. Stradali su i trgovac Hirschsohn, bankar Rosenberger te zakupnik svratišta "K crnom orlu", Klauser, a napadnuta je i sinagoga. Te godine seoski glavari iz Svetog Đurđa tuže krčmara Mitzkyja da pijankama iz svoje krčme ometa istovremeno katoličko bogoslužje i tom je prilikom krčmar oglobljen s 2 krune. 1916. saborski zastupnik i čelnik Hrvatske pučke seljačke stranke Stjepan Radić u svojim govorima često napada Židove, za što se kasnije ispričao.¹⁹ Događali su se povremeni, gotovo nezapaženi antižidovski ispadi – glasilo "Židov" piše o jednom takvom: *U Ludbregu se 1917. zapalila drvavnica kotarske oblasti, vatrogasci su počeli gasiti, ali kada je požar zahvatio susjednu zgradu, vlasništvo Židova, vatrogasni zapovjednik navodno je dobio: "Neka gori židovsko"*.²⁰

U toku 1. svjetskog rata u vojsci je sve veća pojava dezertera, poznatijih pod nazivom "Zeleni kadar". Na putu prema svojim domovima pljačkaju sve do čega dođu, a pod dojmovima na temelju glasina iz Sovjetske Rusije počinju se obrušavati na židovsku imovinu. Zeleni kadar dugo nije dirao Ludbreg, no u rujnu 1918. skupina maskiranih ljudi napada i pljačka židovske dućane u Hrženici, Svetom Đurđu i Strugi.

U danima bezvlašća, nakon svršetka rata, napadi na vlastelinska imanja, židovske trgovce i imućnije seljake su sve učestaliji. 1. studenog 1918. opljačkani su židovski dućani u Martijancu, Poljancu, Dubovici, Kutnjaku i Selnici. Tek prilikom napada na imanje baruna Raucha intervenira vojska i ubija glavnog podstrekavača nereda.²¹ U Velikom Bukovcu trgovce štite žandari pa su spriječeni pokušaji pljačke na Weissove i Sternove. Prosvjedi su se nastavili u Ludbregu: masa ljudi, nahuškana od vojnih dezertera, krenula je na ludbreške Židove i vlasteline, no Narodna zaštita ih sprečava na ulazu u Ludbreg.

Pri bijegu iz nemirnog Ludbrega, kod Poljanca je bio uhvaćen i opljačkan trgovac tekstilom Appler i pritom je zadobio teške povrede tijela. Iako su Židovi optuživani za liferantstvo u doba rata, pravih lihvara u Ludbregu nije bilo. To se donekle moglo odnositi samo na Mađara Pištu koji se bavio otkupom mesa za vojsku i Židova Lauscha koji je bio novčar-kamatar, ali kolektivna optužba nije stajala. Uspostavom reda u novoj državnoj tvorevini (Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca), antisemitski progoni su se donekle stišali, a nastupilo je doba unitarizma i centralizacije te kraljevske diktature. Židovi su se brzo oporavljali od progona jer je između njih bila razvijena solidarnost – imućniji su spremno pomagali osiromašene dok se ovi ponovo nisu "osovili na svoje noge".

Židovi su se bavili i otkupom starih plemićkih dvorova i posjeda koje bivši vlasnici više nisu mogli uzdržavati. Tako je knez Ladislav Batthyany, sada mađarski državljani, 1918. prodao svoj ludbreški veleposjed najprije barunu Amonu Rukavini koji ga je zatim preprodao židovskoj tvrtki "Berger d.d. trgovina drvom" sa sjedištem u Zagrebu za 7,200.000 dinara. Tvrtka Berger raspodelirala je posjed i do 1939. rasprodala sve parcele, uključujući i Batthyanyev dvorac, zaradivši pritom gotovo 3 puta veću svotu novca. Zbog otkupa poljoprivrednih parcela, seljaci su se morali zadužiti u bankama koje su isto tako bile u židovskom vlasništvu, što je izazvalo još veću mržnju prema Židovima. Sve veći klasni antagonizam i režimska politika dovele su do toga da je 1938/9. dotad jedinstveni Kotar Ludbreg razdijeljen na Općinu Ludbreg i Općinu Ludbreg Trg. Od Ludbreg Trga pokušalo se stvoriti prorežimsko uporište ovog kraja što je utjecalo i na lokalno mnijenje. Stanovnici Općine Ludbreg nazivali su Ludbreg Trg *židovskom nakazom, židovsko-vlaškom općinom* te ju smatrali antinarodnim i anticrkvenim elementom.²²

Sredinom tridesetih dolazi do sve većeg antisemitizma u tadašnjoj Jugoslaviji,²³ a to se nastavilo i u razdoblju Banovine Hrvatske (1939.-41.), kada su se počele donositi antisemitske uredbе.²⁴ Stoga su mnogi Židovi napustili Hrvatsku i preselili u Srbiju. 10. travnja 1945. proglašena je Nezavisna Država Hrvatska. Već sljedećeg dana počela su hapšenja pojedinih Židova, a u prvim mjesecima počinju se donositi rasni zakoni, po uzoru na njemačke. U travnju je donesen "Zakon o rasnoj pripadnosti", u svibnju je stupila na snagu "Odredba o obvezatnom nošenju židovskog znaka", a ubrzo su uslijedili zakoni o zaštiti arijske krvi i časti hrvatskog naroda, o označavanju židovskih trgovina (4.06.), o sprečavanju prikrivanja židovskog imetka, o obvezatnoj prijavi Židova i židovskih poduzeća (5.06.) i drugi.²⁵ Naređeno je i da svi koji su mijenjali svoja židovska prezimena u slavenska, moraju vratiti svoje staro prezime i o tome izvjestiti lokalni rabinat. Židovski znakovi, koji su se morali nositi na odjeći, izrađivani su u Zagrebu te su uz posredovanje Židovske općine u Zagrebu distribuirani u provincijske zajednice, gdje su ih morali otkupiti sami Židovi. Tako je 48 znakova došlo i u Ludbreg.²⁶ Bilo je Židova koji su se pokušali spasiti na sve načine pa postoje potvrde o vjerozakonskim prijelazima nekih Židova (Z. Selinger, P. Fischer, ob. Schlesinger)²⁷ na rimokatoličku vjeroispovijest, što ih ipak nije pošteđilo progona. U lipnju su zabranjena sva židovska udruženja, a imovinu i novac tih društava konfiscirala je država.

Židovske trgovine i banke preuzeli su povjerenici, a u židovske stanove uselili su se ustaše i njihovi pomoćnici. Židovi su se sklanjali kod rodbine i prijatelja na selu i obavezno su morali prijaviti svoje boravište. Ostalim građanima zabranjen je svaki kontakt s njima.

U srpnju su počela masovna hapšenja i internacije. Glavni ustaški pouzdanik i "rukovoditelj" uhićivanja je bio ludbreški župnik Matija Crnković.²⁸ Datumi 22. srpnja i 16. kolovoza 1941. ostali su obilježeni kao "crni dani" masovnih hapšenja i deportacija ludbreških Židova i ostalih građana. Nakon hapšenja, Židovi bi bili odvedeni u kuću bankara Grossa ili odvjetnika Schlesingera koje su služile kao zatvor. Odvodilo se sve, bez obzira na starost, spol ili zdravlje. Iz Ludbrega su odvođeni u tranzitne logore Danica, Gospić, Zagreb, Đakovo, Lohorgrad, a iz tih logora na masovna stratišta i u logore smrti Jadovno, Jasenovac, Stara Gradiška, Metajna i Slana na Pagu, Lepoglava. Najviše Židova s ludbreškog područja stradalo je u Jasenovcu.

Pojedini Židovi su skončali svoj život u poljskim logorima smrti, od kojih je najzloglasniji bio Auschwitz. Među prvim odvedenima bio je ostarjeli rabin J. Leopold Deutsch te njegova obitelj. Od odvedenih ludbreških Židova, vratili su se rijetki.

Tragično su stradale skoro cijele obitelji: Scheyer, Sattler, Lausch, Appler, Weiss (Ludbreg, Bukovec), Sohr, Blühweiss, Hacker, Schlesinger, Sternberger, Schwartz, Klein, Pajtaš. Ustaše u načelu nisu dirale Židove u mješovitim brakovima (Grünfeld), no Gizela Vrančić (rođ. Deutsch) je kao i ostali odvedena u nepoznato. Nešto sretniji su bili oni koji su se domogli logora na teritoriju pod upravom Talijana (tzv. II. zona) – Kraljevice i Raba.

U talijanskim se logorima nisu provodili rasni zakoni i nije bilo "ekstreminacije", no logoraši su znali umirati od zaraznih bolesti i neuhranjenosti. Neki su uspjeli pobjeći iz logora nakon kapitulacije Italije (8.09.1943.) i pridružiti se Narodnooslobodilačkom pokretu (Drago Sattler, Miroslav Scheyer, Oton Spiegler, Božo Hirschson) i oni su preživjeli. Partizanima se pridružila i Julika Fried koja je poginula u jednoj diverzantskoj akciji 1944. U lipnju 1942. zagrebački nadrabinat obavještava da su preuzeli matične knjige Židovske općine Ludbreg što znači da je ova do tog vremena bila ugašena.²⁹ 8. srpnja 1944. odvedene su posljednje Židovke u Lepoglavu, gdje su ubijene. Od 25.500 Židova u Hrvatskoj, u ratu je stradalo oko 22.000.³⁰ Rat je preživjela

čtetveročlana obitelj Zlatka Weinrebea, obitelj Grünfeld te još neki pojedinci. Zagrebačka nadbiskupija angažirala se u toku rata na smještaju židovske siročadi u kršćanske obitelji pa je tako nekoliko djece dospjelo u Ludbreg, gdje je kod udomiteljskih obitelji dočekalo kraj rata.

Po svršetku rata preživjeli su se vraćali u svoje opustošene domove. Imovina je bila pokradena i rijetko tko je pronašao pokoji predmet iz svoje nekadašnje obiteljske kuće. Neki su se odlučili iznova okučiti, no potkraj četrdesetih krenulo se u konačno rješavanje židovskog pitanja. Pošto je UN usvojilo odluku o stvaranju židovske države u Palestini, 14. 05. 1948. proglašena je Republika Izrael. U novu državu počeli su doseljavati mnogi Židovi iz svih krajeva svijeta pa i tadašnje Jugoslavije. I Drago Sattler i Miroslav Scheyer su otišli u Izrael. Preostali Židovi osnovali su obitelji, zaposlili se i ostali živjeti u Ludbregu ili su se odselili u veće gradove (Zagreb, Beograd, Varaždin). Kako se vratio mali broj Židova iz Ludbrega i okolice, nije se pristupilo oživljavanju Židovske općine Ludbreg, a parcele sa zgradom sinagoge i rabinskim stanom su prodane privatnim osobama. Prema Popisu stanovništva iz 1971. u ludbreškom kraju je popisano 6 Židova, dok 1991. nije popisana nijedna osoba koja se izjasnila kao Židov (prema narodnosti).³¹ U Hrvatskoj je 1991. živjelo 600 Židova.³² Ono što je preostalo od nekad brojne i bogate židovske zajednice ludbreškog kraja je nekoliko objekata, danas u tuđem vlasništvu, rijetki predmeti koji su ostali u nekim kućama te malo, sve zapuštenije, židovsko groblje.

Verica Mitzky - kći krčmara iz Svetog Đurđa. Mitzkyjevi su kasnije odselili u Varaždin, gdje ih je zadesio holokaust.

Obitelj Deutsch/Basch - kćeri rabina Josipa Leopolda - Gizela, Blanka i Silva te zet Salamon Basch. Snimljeno u ljeto 1941. godine. Uskoro su svi odvedeni u logore gdje su ubijeni. Iz te obitelji jedino je preživjela Dorica Basch, kći Silve i Salamona.

Teniski klub u kojem su zabavu pronalazili mnogi mladi Židovi i Ludbrežani iz bogatijih obitelji, 1922.

125

Članovi teniskog kluba sa zakupnikom ludbreškog društva *Rieckhorn* 1922. (sjedi srijeda)

1. dječak u majici i crnim hlačama; 2. mladić u bijeloj košulji i hlačama; 3. Gizela Deutsch, bankovna činovnica, "svačestvinja"; 4. St. Mihovil Lenić, kotarski liječnik, suprug; 5. zeta; 6. Blanka Deutsch, bankovna činovnica, "svačestvinja"; 7. Elna Karanić, bankovna činovnica; 8. Josip Tršić, županov, kotarski prijatelj; 9. Mica Dragović, učiteljica; 10. Dr. Egon Spiegler, odvjetnik; 11. Kuglerova suprug; 12. Lini, sudac; 13. Blanka Schärer, kći bogatog trgovca; 14. Scheyerer; 15. mladić Mica Čarniška

Židovska obitelj Appler iz Ludbrega na ljetovanju.

Ludbreški Trg Presvetog Trojstva, 1934. Iza grupe građana koja promatra vatrogasnu paradu nalazi se Grossova "Banka i štedionica d.d.". U doba NDH služila je kao privremeni zatvor za Židove prije odvođenja u logore smrti.

BILJEŠKE:

1. G. Schwarz: Prilozi k povijesti Židova u Hrvatskoj u 18. stoljeću, Vjesnik Kr. Hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arhiva (1901.), str. 187
2. podaci Ive Goldsteina (Zagreb)
3. *Status familiarum* rkt. župe Ludbreg; M. Winter: Iz povijesti Ludbrega i okolice, str. 113–120.
4. Židovi u popisu stanovništva 1857. godine po naseljima, M. Švob: Židovi u Hrvatskoj, sv.1, str. 43, 44
5. Židov, 4/1918.
6. podaci Zlatka Karača (Zagreb)
7. Miestopisni rječnik (1866.); M. Švob: Migracije i promjene u židovskoj populaciji
8. Matične knjige Jevreja Općine Ludbreg
9. Podaci "Ponove"; M. Kolar Dimitrijević: Društveno-ekonomski odnosi u Podravini od 1939. do kraja 1941. godine, Podravski zbornik (1981.)
10. Spomenica škole ludbreške, godina 1927.
11. B. Belicza, S. Jevtović: Udio Židova u medicini; u Dva stoljeća pov. i kult. Židova u Zagrebu i Hrvatskoj
12. Židov, 2–3/1920.
13. podaci se odnose na stanje početkom 20. stoljeća
14. podaci I. Goldsteina
15. M. Winter: isto, sv. 2, str. 254
16. izraz dolazi od perzijske riječi g'hud (Židov), koja se u iskrivila u ćifut; u našem govoru poprimila negativne konotacije
17. podaci I. Goldsteina
18. Spomenica škole ludbreške, str. 36, 37
19. podaci I. Goldsteina; unatoč tome, 1927. tajnik ludbreške kotarske podružnice Seljačko-demokratske koalicije je bio dr. L. Schlesinger, u M. Kolar-Dimitrijević: Pisma Podravaca Stjepanu i Antunu Radiću, Podravski zbornik 1992.
20. Židov, 4/1917.
21. radilo se o Antunu Biberu iz Hrženice
22. Anonim: "Kupnja grada", M. Winter: isto, sv. 1, str. 159, 160
23. podaci I. Goldsteina
24. Židovima se tada zabranilo poslovanje prehrambenim namirnicama te je ograničen upis Židova na visoke škole (tzv. *numerus clausus*)
25. M. Švob: isto, sv. 1, str. 225
26. I. Goldstein: Holokaust u Zagrebu, str. 131
27. podaci iz Matične knjige Jevreja
28. prema kazivanju mještana
29. I. Goldstein: isto, str. 415
30. procjene Slavka Goldsteina (Zagreb)
31. M. Švob: isto, sv. 1, str. 390; Popis stanovništva 1991., str. 26, 27
32. 600 ih se izjasnilo kao Židov u kategoriji narodnost, dok se u kategoriji vjeroispovijesti izjasnilo 633

KAZIVAČI:

Marica Juratović (Globočec Ludbreški), Julijana Petek (Ludbreg), Antun Potočki (Ludbreg), Slavica Runjak (Ludbreg), Olga Zlatar (Ludbreg).

IZVORI I LITERATURA:

1. Dobrovoljno vatrogasno društvo Ludbreg 1869. – 1999., Ludbreg, 1999.
2. Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj, skupina autora, Zagreb, 1998.

3. Feletar, D.: Podravina, Koprivnica, 1988.
4. Goldstein, I.: Holokaust u Zagrebu, Zagreb, 2001.
5. Kolar Dimitrijević, M.: Društveno–ekonomski odnosi u Podravini od 1939. do kraja 1941., Podravski zbornik, Koprivnica
6. Kolar Dimitrijević, M.: Pisma Podravaca Stjepanu i Antunu Radiću, Podravski zbornik, Koprivnica, 1992.
7. Kronologija: Hrvatska, Europa, svijet, Zagreb, 1996.
8. Lončarić, M.: Tragom židovske povijesti i kulture u Varaždinu, katalog izložbe, Varaždin 2001.
9. Ludbreg, monografija, Ludbreg, 1984.
10. Matične knjige Jevreja Općine Ludbreg, 3 sv., Državni arhiv u Varaždinu
11. Obitelj, Zagreb, 1996.
12. Popis stanovništva, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih domaćinstava; stanovništvo prema narodnosti po naseljima, separat, dokumentacija 881.1, Zagreb, 1992., str. 26, 27.
13. Sjeverozapadna Hrvatska u Narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji, sv. 10., građa 1941.–1945., Zagreb, 1989.
14. Spomenica škole ludbrežke, Osnovna škola Ludbreg
15. Švob, M.: Migracije i promjene u židovskoj populaciji, Zagreb, 1995.
16. Švob, M.: Židovi u Hrvatskoj, Židovske zajednice, sv. 1, 2, Zagreb, 2004.
17. Umjetnička topografija Hrvatske, Ludbreg, Ludbreška Podravina, Zagreb, 1997.
18. Winter, M.: Iz povijesti Ludbrega i okolice, Koprivnica, 2001.
19. 100 godina Dobrovoljnog vatrogasnog društva Donji Martijanec, Ludbreg

SUMMARY

HISTORY OF THE JEWISH COMMUNITY IN LUDBREG

The first official sources about Jew presence in the Ludbreg area can be followed since 18th century. After positive legal orders the Jews started with immigration in Croatia from previous destinations in Austria or Hungary. In 19th century, the Jewish community in Ludbreg had already reached a credible number resulting with the foundation of the Jewish cemetery (1890.) and the synagogue in 1895. Members of Jewish community became very influential in certain economic branches like trade, banking, catering and took important roles in many local public associations and Jewish organisations. A well known Austrian writer and journalist (also Illyrican supporter) Eduard Breyer (1811. – 1886.) descends from Ludbreg.

Even though they had often been victims of anti-semitic persecutions, Jews survived in this area up until the fateful 1941. That and the following 4 years (during fascist occupation and NDH) Jews in Croatia and in the Ludbreg area almost vanished in concentration camps and mass executions (Jasenovac, Jadovno, Rab, Đakovo, Auschwitz...). Only few survived the war and the Holocaust, like those who joined resistance movement (NOP). According to 1991 census there were no Jews recorded in the Ludbreg area.